

Wiktorія KIWIOR¹

Pod merytoryczną opieką – dr. Pawła TURCZYŃSKIEGO

WYBRANE ASPEKTY SYTUACJI NA BAŁKANACH PO ROZPADZIE SOCJALISTYCZNEJ FEDERACYJNEJ REPUBLIKI JUGOSŁAWII

Abstrakt: Artykuł przedstawia dramatyczny przebieg konfliktów zbrojnych na Bałkanach po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii oraz udziału w nich organizacji międzynarodowych. Jest także próbą wyjaśnienia przyczyn tej niebywale skomplikowanej i dynamicznej sytuacji, na którą wpływa ogromne zróżnicowanie kulturowe, etniczne oraz religijne regionu. W artykule podkreślone zostały także skutki, jakie wiązały się z wojnami toczonymi na terenie byłej Jugosławii: wiele tysięcy zabitych, rannych i zmuszonych do uchodźstwa osób, ogromne zniszczenia, czystki etniczne i ludobójstwa.

Słowa kluczowe: Półwysep Bałkański, Jugosławia, rozpad, Kosowo

Z bośniackich wsi wylewały się rzeki żołnierzy z wojennymi pieśniami przodków na ustach. Teksty tych pieśni były trochę współczesnione, ale żądza krwi niezmiernie silna. Młodzi żołnierze twierdzili, że wojna jest dla nich jedynym sensem istnienia, podobnie jak dla ich ojców i ojców ich ojców. Własne życie mieli w głębokiej pogardzie. Przed oczami przesuwwały im się obrazy bohaterskiej śmierci przodków. (...) To, że ich śmierć wydawała się przesądzona, w niczym nie zmieniało jej bezsensu²

Natasha Radojčić-Kane
Powrót do domu

Co z tego, że Bałkany są kipiącym, często gwałtownie, etnicznym kotłem? Nie różnią się pod tym względem od większości świata³

Robert. D. Kaplan
Bałkańskie upiory. Podróż przez historię

WSTĘP

Rejon Półwyspu Bałkańskiego, zwany od połowy XIX wieku „Kotłem bałkańskim” jest miejscem znanym ze szczególnie konfliktowej sytuacji geopolitycznej, to też miejsce krwawych i przerażających konfliktów wojennych na przełomie wieku XX i XXI. Bałkany są tajemniczą i niespokojną częścią Europy, a także wciąż niezbyt dobrze poznaną. Jednocześnie to barwny i niezmiernie interesujący region ze względu na swoją wieloetniczność, niezwykłą różnorodność kulturową, języki, piękną emocjonalną

¹ Wiktorія KIWIOR - Studentka 5. roku stacjonarnych studiów magisterskich kierunku socjologia na Uniwersytecie Wrocławskim.

² N. Radojčić-Kane, *Powrót do domu*, Warszawa 2007, s. 101.

³ R. D. Kaplan, *Bałkańskie upiory. Podróż przez historię*, Wołowiec 2010, s. 8.

muzykę, czy egzotyczną kuchnię. Region ten C. L. Sulzberger, amerykański korespondent wojenny i zdobywca nagrody Pulitzera, opisuje tak: *Jest to, a raczej była, wesola kraina, zamieszкана przez dziarski lud, który lubuje się w ostrych potrawach, mocnych wódkach i krzykliwych strojach. Tubylcy z jednaką łatwością kochają się i zabijają, i mają nadzwyczajny talent do wszczynania wojen, ludzie Zachodu, z natury bardziej przyziemni patrzą na nich ze skrywaną zazdrością, kpią z ich monarchów, szydzą z ich aspiracji i boją się pochodzących stamtąd terrorystów*⁴. Oczywiście cała Europa zwróciła się na ten region w roku 1914, kiedy wraz z zabójstwem arcyksięcia Franciszka Ferdynanda I rozpoczęła się pierwsza wojna światowa, następnie już w latach dziewięćdziesiątych, w czasie tragicznych wydarzeń związanych z rozpadem Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii. Myśląc dzisiaj o wydarzeniach, które rozegrały się na Bałkanach trudno jest wyobrazić sobie, że w końcu wieku XX, epoce nowoczesności, technologii i globalizacji, po doświadczeniach dwóch wojen światowych, przeciwko sobie musieli stanąć w bratobójczej walce przyjaciele i sąsiedzi, ludzie mieszkający i funkcjonujący dotąd w jednej społeczności, jednej wsi. Warto jest dociekać przyczyn tych tragicznych wydarzeń, które podobne są do wielu konfliktów o podłożu etnicznym i terytorialnym występujących zarówno w Europie, jak i na całym świecie. Nie sposób jest wymienić wszystkich przyczyn konfliktów bałkańskich i dokładnie opisać przebieg wydarzeń, jakie się tam rozegrały w czasie wojen lat dziewięćdziesiątych, artykuł ten jest jedynie próbą krótkiej charakterystyki genezy tych konfliktów oraz ich przebiegu.

1. BAŁKANY – REGION GEOGRAFICZNY

Bałkany jako region geograficzny to część Europy leżąca na obszarze Półwyspu Bałkańskiego. Do państw bałkańskich zalicza się: Albanie, Bośnię i Hercegowinę, Czarnogórę, Kosowo, Macedonię i Serbię. Krajami bałkańskimi są również Chorwacja, która nie leży całkowicie na terenie półwyspu, Rumunia, Bułgaria i Grecja oraz Słowenia utożsamiana z regionem bałkańskim ze względu na przynależność do byłej Jugosławii, która jednak różni się od niego historią i kulturą. Bałkany jednak to przede wszystkim miejsce o wspólnej historii, które łączy podobieństwo kulturowe i językowe, jako że większość języków bałkańskich należy do rodziny języków Ligi Bałkańskiej. Bałkany zaczerpnęły swoją nazwę od pasma górskiego ciągnącego się ze wschodu na zachód na terytorium Bułgarii i Serbii, obecnie nazywanego Stara Planina, a w czasach panowania Tureckiego, zwanego Balkan – „trudna góra”⁵.

2. GENEZA KONFLIKTÓW BAŁKAŃSKICH

Konflikt można zdefiniować za R. Dahrendorfem oraz J. H. Turnerem jako (...) *walkę, rywalizację, spory i napięcia, aż do ataków terroru i starć zbrojnych pomiędzy siłami społecznymi, a więc całą gamę zachowań poszczególnych ludzi i zbiorowości w celu realizacji własnych interesów*⁶. Przyczyny konfliktów rozgrywających się na terenach Półwyspu Bałkańskiego to skomplikowane połączenie czynników politycznych, etnicznych, kulturowych i religijnych mających genezę w historii regionu. Wszystkie one złożyły się na powstanie i przebieg krwawych wojen ostatniej dekady XX wieku. Konflikty bałkańskie należą do rodzaju konfliktów

⁴ C. L. Sulzberg, *A Lon Row of Candles*, za: R. D. Kaplan, *op.cit.*, s. 11.

⁵ M. Todorowa, *Balkany wyobrażone*, Wołowiec 2008, s. 58-63.

⁶ R. Dahrendorf, *Class and class conflict in industrial society*, Stanford 1959, s. 135, J. H. Turner, *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa 1985, s. 245-246 [za:] A. Kosecki, *Bałkańskie konflikty etniczne na przełomie XX i XXI stulecia* [w:] *Bałkany. Etnokulturowe podłoże konfliktów*, Pułtusk 2006, s. 94.

WYBRANE ASPEKTY SYTUACJI NA BAŁKANACH PO ROZPADZIE SOCJALISTYCZNEJ FEDERACYJNEJ REPUBLIKI JUGOSŁAWII

etnicznych, definiowanych jako *mobilizacja i podjęte w jej wyniku działania, powstałe na skutek uświadomionego zagrożenia dla tożsamości etnicznej grupy*⁷, gdzie nieporozumienia mogą powstawać z wielu kwestii: ekonomicznych, terytorialnych, politycznych, ale też z uprzedzeń historycznych i ksenofobicznych oraz wynikających z odmiennych wzorów życia, czyli odmiennej kultury, czy religii⁸.

Pierwotna geneza konfliktów narodowościowych na Bałkanach związana jest z budzeniem się świadomości narodowej w wieku XIX, co miało miejsce właściwie w całej ówczesnej Europie. Bałkany jednak znajdowały się w tym okresie w większości pod władzą Imperium Osmańskiego, które prowadziło politykę tolerancji kulturowej, mającą na celu nieprovokowanie rewolucji wyzwoleniczych. W wieku XIX rozwinęła się jednak świadomość narodowej odrębności w poszczególnych częściach Bałkanów, zaczęły rodzić się nacjonalizmy lokalne i dążenia do budowy własnych państw narodowych. Sytuacja w regionie stała się niestabilna i niebezpieczna, szczególnie ze względu na duże zróżnicowanie religijne⁹. Ludy bałkańskie podzieliły się według wyznawanej religii: katolicy – Chorwaci, prawosławni – Serbowie, muzułmanie – Bośniacy oraz Albańczycy, niewywodzący się z ludów słowiańskich¹⁰.

Religia stanowi jedną z najważniejszych przyczyn kulturowego zróżnicowania regionu, które z kolei jest wynikiem tego, iż na obszarze Bałkanów w przeszłości stykały się ze sobą systemy wartości wielkich formacji kulturalnych. Trzy z takich wielkich formacji kulturowych: grecko-rzymska, bizantyjska oraz osmańsko-islamska wpłynęły znacząco na kształtowanie się bałkańskiej przestrzeni kulturalnej¹¹. Wpłynęły one na formowanie się na Bałkanach narodów i grup etnicznych, nie tylko na religię, ale także na kulturę, politykę i obyczaje¹². Czynnikiem kulturowym (odwołanie się do wartości wypływających z rodzimej przeszłości) odegrał niezmiernie ważną rolę w kształtowaniu się świadomości narodowej i dążeniu do budowy własnego państwa narodowego w poszczególnych narodach bałkańskich¹³. Powstałe nacjonalizmy bałkańskie zasadzające się na różnicach kulturowych stały się jednak nie tylko instrumentem budzenia świadomości narodowej, ale również podstawą do zaistnienia wzajemnej wrogości. Szczególnie w przypadku państw dzielących wspólną granicę, bowiem nieporozumienia wynikały najczęściej z obopólnych roszczeń terytorialnych. Te nieporozumienia przełomu wieku XIX i XX odżyły wraz z rozpadem Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii w latach dziewięćdziesiątych¹⁴. Proces dezintegracji Federacji Jugosłowiańskiej nazywany został „bałkanizacją”, a obecnie stosowany jest do opisu procesu rozpadania się państw, który prowadzi często do powstania wrogo usposobionych wzajemnie krajów. Jak pisze Maria Todorowa, *Bałkanizacja zaczęła się odnosić nie tylko do rozdrabniających podziałów dużych jednostek politycznych, lecz stała się także synonimem powrotu do rzeczywistości plemiennych, zacofania, pierwotności*

⁷ S. Szymkiewicz, *Konflikt tożsamości, tożsamość w konflikcie*, [w:] *Konflikty etniczne. Źródła- typy- sposoby rozstrzygnięcia*, Warszawa 1996, s. 22; por.: K. Kwasnik, *Konflikt etniczny, Sprawy Narodowościowe*, t.3 (1994), s. 1[za:] A. Kosecki, *Bałkańskie konflikty etniczne na przełomie XX i XXI...*, *op. cit.*, s. 95.

⁸ A. Kosecki, *Bałkańskie konflikty etniczne na przełomie XX i XXI...*, *op. cit.*, s.95.

⁹ *Ibidem.*, s. 98-99.

¹⁰ Albańczycy wywodzą się z niezromanizowanych Ilirów i Traków.

¹¹ F. Gołębski, *Geokulturowe uwarunkowanie stosunków politycznych na Bałkanach* [w:] *Bałkany. Etnokulturowe podłoże konfliktów*, red. W. Konarski, A. Koseski, Pułtusk 2006, s.72-74.

¹² A. Kosecki, *op. cit.*, s. 97.

¹³ F. Gołębski, *op. cit.*, s. 75.

¹⁴ *Ibidem.*, s. 76.

i barbarzyństwa, termin ten został oderwany od kontekstu i nacechowany pejoratywnym znaczeniem¹⁵.

Jednak to nie wszystkie przyczyny zaistnienia tak krwawego rozpadu Jugosławii. Na przebieg wydarzeń miało wpływ zaangażowanie społeczności międzynarodowej lub wręcz jej obojętność. Mocarstwa światowe bowiem od wieków wpływały na kształtowanie się historii na Półwyspie Bałkańskim. Najlepiej sytuację tą oddaje cytat z pracy dziennikarza Roberta D. Kaplana, wieloletniego mieszkańca Bałkanów oraz autora książki „Bałkańskie upiory. Podróż przez historię”: *Bolesne wielowiekowe doświadczenia konfliktów narodowościowych same z siebie nie muszą jeszcze doprowadzić do śmierci setek tysięcy osób w warunkach przypominających Holokaust. Żeby doszło do takiej tragedii, trzeba dodatkowych czynników: dezorientowania i bezczynności Zachodu, wskutek których wytwarza się próżnia władzy. Bez nich horror lat dziewięćdziesiątych być może nigdy by się nie wydarzył*¹⁶.

3. FEDERACYJNA REPUBLIKA JUGOSŁAWII – POWSTANIE I PRZYCZYNY UPADKU

Historia Jugosławii jako państwa rozpoczyna się od powstania po I wojnie światowej Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, które to powołano do życia w wyniku porozumienia politycznego z 1918 roku. Następnie, w czasie II wojny światowej Królestwo zostało pokonane i znalazło się pod okupacją Niemiec oraz ich sojuszników. Po zakończeniu wojny państwo jugosłowiańskie pod nazwą Socjalistyczna Federacyjna Republika Jugosławii zorganizowano na zasadach federacji sześciu nominalnie równorzędnych republik. Jugosławia po II wojnie światowej to państwo, na które składa się mozaika narodów, kultur i religii: ludność prawosławna w Serbii, Macedonii i Czarnogórze, katolicy w Chorwacji i Słowenii oraz muzułmanie w Bośni oraz Kosowie, a ponadto w Wojwodinie mniejszość węgierska. Sytuacja polityczna Jugosławii w związku z wieloetnicznością i zróżnicowaniem religijnym oraz niesłabnącymi nacjonalizmami była bardzo niestabilna¹⁷.

Te konflikty i wrzenia próbował przełamać swoimi działaniami politycznymi marszałek Josip Broz – Tito (1892–1980), z pochodzenia Chorwat oraz przywódca Komunistycznej Partii Jugosławii, który od roku 1953 był prezydentem Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii. Dyktatorskie rządy Broz - Tito spacyfikowały działania wywoleńcze i nastroje nacjonalistyczne, co pozwoliło utrzymać państwo w jednolitej formie. Jego śmierć w maju 1980 roku zapoczątkowała kryzys, który dotknął nie tylko kwestii politycznych czy gospodarczo – ekonomicznych, lecz także narodowościowych i religijnych. Lata 1980–1990 to dynamiczny wzrost nastrojów nacjonalistycznych i napięcie społecznych na tle etnicznym. Następcy zmarłego prezydenta nie byli w stanie poradzić sobie z rodzącą się sytuacją konfliktową, do której dołączyły trudności gospodarcze, a także zmiany polityczne w Europie związane z upadkiem obozów socjalistycznych¹⁸. Rozpoczął się okres tworzenia nowego ładu okupiony wojnami i śmiercią wielu cywilów. Sytuacja na Bałkanach wydaje się być zaklętym kręgiem - różnice religijne, kulturowe i zaszłości historyczne wzmocniały i wzmocniają nacjonalizmy i konflikty, a nowe konflikty wciąż pogłębiają nastroje nacjonalistyczne.

¹⁵ M. Todorowa, *op. cit.*, s. 19.

¹⁶ R.D. Kaplan, *op. cit.*, s. 7.

¹⁷ (b.a), *Historia Jugosławii*, http://postjugo.filg.uj.edu.pl/history_yu.htm, dostęp z dnia: 18.06.2012.

¹⁸ *Ibidem*, [Dostęp dnia 18.06.2012].

4. PRZEBIEG KONFLIKTÓW NA BAŁKANACH NA PRZEŁOMIE XX I XXI WIEKU

Śmierć Josipa Broz-Tito była niczym katalizator dla dotąd stłumionych i ukrytych pod oficjalną warstwą państwową konfliktów narodowościowych. Proces rozpadu Socjalistycznej Federacji Jugosławii wpisuje się także w dziejące się w Europie Środkowej wydarzenia związane z upadkiem systemu komunistycznego oraz rozpadem Związku Radzieckiego. Dezintegracja federacji rozpoczęła się od ogłoszenia niepodległości przez Słowenię w lipcu 1990 roku. Początkowo próbowano przywrócić jedność państwa, doszło nawet do działań zbrojnych, jednak wojna zakończyła się dość szybko rozejmem z 8 lipca 1991 roku na wyspie Brionii i uznaniem niepodległości Słowenii przez Serbię¹⁹.

Kolejną republiką, która podjęła proces dezintegracji była Socjalistyczna Republika Macedonii. Oderwanie się Macedonii miało najłagodniejszy przebieg, ponieważ była ona regionem niewielkim, biednym, typowo rolniczym, pozbawionym liczących się bogactw naturalnych. Ponadto, tereny tej republiki zamieszkiwało wiele różnych narodowości, co spowodowało, iż rząd bez problemów zgodził się na odejście Macedonii z Federacji. W listopadzie i grudniu 1990 roku przeprowadzono wolne wybory do parlamentu, gdzie przyjęto deklarację o suwerenności, którą następnie ogłoszono 25 stycznia 1991 roku²⁰. Państwa sąsiadujące sprzeciwiały się jednak niepodległej Macedonii, szczególnie Grecja protestowała przeciwko nazwie państwa „Republika Macedonii”. Utrudniało to sytuację Macedonii na arenie międzynarodowej, mimo to kilkadziesiąt państw świata uznało jej istnienie, a następnie przyjęto ją do ONZ pod nazwą „Była Jugosłowiańska Republika Macedonii”. Do dnia dzisiejszego problem stanowi nazwa kraju, bowiem państwa Unii Europejskiej nie uznają nazwy – Republika Macedonii, a Grecja wciąż sprzeciwia się staraniom Macedonii o przystąpienie do Unii Europejskiej²¹.

4.1 Wojna chorwacko– serbska w latach 1991–1995

Wyjście Słowenii i Macedonii z Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii nie miało tak dramatycznego charakteru jak oderwanie się z kolejnej republiki – Chorwacji, które wynikało z jej silnych nieporozumień z Serbią, wywodzących się jeszcze z okresu wojennego. Konflikt między katolicką Chorwacją, należącą do łacińskiego kręgu kulturowego i prawosławną Serbią o korzeniach w kulturze bizantyjskiej, tkwił głęboko w świadomości obu narodów, właśnie z powodów odmienności kulturowej²².

Dramatyczny przebieg konfliktu zbrojnego towarzyszącego secesji Chorwacji spowodowany był szczególnie silnymi nastrojami nacjonalistycznymi oraz charyzmatycznym przywództwem obu krajów. Przywódcy krajów, Slobodan Milošević w Serbii oraz Franjo Tuđman w Chorwacji wykazywali skrajnie nacjonalistyczną i nieprzejednaną postawę oraz brak chęci do pokojowego rozstrzygnięcia zaistniałego

¹⁹ W. Roszkowski, *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002, s. 412.

²⁰ M. Wanat, *Status międzynarodowy Byłej Jugosłowiańskiej Republiki Macedonii* [za:] http://www.knsp.edu.pl/pb_macedonia.pdf, s. 3 [w:] I. Mieszkowska, *Konflikty bałkańskie końca XX wieku. Sposoby ich rozwiązywania przez społeczność międzynarodową*, Zeszyty Naukowe Zakładu Europeistyki Wyższej Szkoły Zarządzania i Informatyki w Rzeszowie, ZNZE WSIiZ 1/2007, s. 7-8.

²¹ I. Mieszkowska, *op. cit.*, s. 8.

²² P. Nycz, *Jugosławia – przyczyny, przebieg i skutki rozpadu federacji*, <http://polityka-polska.pl/ksiazka/balkany.pdf>, Dostęp z dnia: 7.06.2012, s. 7.

sporu²³. W maju 1991 roku odbyło się referendum dotyczące niepodległości Chorwacji, którego wynik był przyczyną rozpoczęcia działań zbrojnych. Ogromna większość Chorwatów poparła to dążenie, z kolei Serbowie mieszkający na obszarach chorwackich opowiadali się za przyłączeniem zamieszkałych przez nich ziem do Serbii. Konflikt zbrojny rozpoczął się już 26 czerwca 1991 roku, zaraz po tym jak Chorwacja ogłosiła niepodległość własnego państwa, chociaż już w czasie deklarowania tej decyzji na terytorium Republiki Chorwackiej znajdowały się ugrupowania jugosłowiańskich sił federalnych²⁴. Celem sił serbskich było przede wszystkim zajęcie Sławonii i Krajiny, gdzie mieszkała mniejszość serbska. Do pierwszych stracił sił chorwackich i serbskich doszło w lipcu 1991 roku pod Osijekiem. W czasie pierwszych kilku tygodni walk wojska serbskie opanowały całą Krajinę oraz południową część Sławonii. Pierwszy etap konfliktu zakończył się zawieszeniem broni w styczniu 1992 roku. Następnie, przez kolejne trzy lata na terytorium Chorwacji trwały niekończące się lokalne starcia zbrojne.

W międzyczasie, Unia Europejska w styczniu 1995 roku uznała niepodległość Republiki Chorwackiej. Chorwaci nie uznali swojej porażki i po długotrwałych przygotowaniach rozpoczęli kontrofensywę. Tym razem zakończyła się ona sukcesem oraz odzyskaniem zachodniej części Sławonii. Ostatecznie, Chorwatom udało się wyprzeć wojska serbskie z całego terytorium, w skutek czego zachowała ona kształt granic sprzed konfliktu z Serbią²⁵. Zakończenie walk w Chorwacji przyniósł układ w Dayton 1 listopada 1995 roku. Nadzór nad przestrzeganiem porozumienia powierzono międzynarodowym siłom wojskowym pod dowództwem NATO, a układ został oficjalnie podpisany w Paryżu. Kończył on działania wojenne w tej części Jugosławii²⁶.

Podczas trwania konfliktu obie strony dopuszczały się czystek etnicznych, w czasie kiedy uzyskiwały przewagę w działaniach wojennych. W pierwszej fazie wojny zginęło ok. 10 tys. osób, a 380 tys. Chorwatów i 120 tys. Serbów zostało uchodźcami²⁷. Natomiast w drugiej fazie konfliktu doszło do masowego exodusu ludności serbskiej, przy całkowicie biernej postawie Zachodu (ponad 200 tys. osób), tak napływowej jak i stale zamieszkującej Sławonię i Krajinę. Ludność serbska uciekła na terytorium Serbii lub też Republiki Serbskiej, która powstała w ramach Bośni i Hercegowiny. Ogółem terytorium Republiki Chorwackiej opuściło ok. 300 tys. ludności serbskiej. Ostatecznie rozwiązany został w ten sposób problem mniejszości serbskiej, mającej ogromny wpływ na destabilizację państwa²⁸. Chorwaci dopuszczali się wobec ludności serbskiej wielu bestialskich działań, które nie zostały odnotowane przez ONZ. Uchodźcy serbscy byli bombardowani, ostrzeliwani, wojsko chorwackie dopuszczało się gwałtów, palenia domów i rozstrzeliwania cywilów²⁹.

Po secesji pierwszych republik, Serbia i Czarnogóra w kwietniu 1992 roku utworzyły Federacyjną Republikę Jugosławii, która była kontynuacją formalnie zniesionej rok wcześniej Socjalistycznej Republiki Jugosławii³⁰.

²³ M. Borucki, *Historia powszechna do 1998 roku*, Warszawa 1999, s. 320 [za]: I. Mieszkowska, *op. cit.*, s. 5.

²⁴ *Ibidem*, s. 5-6.

²⁵ P. Nycz, *op. cit.*, s. 6-9.

²⁶ I. Mieszkowska, *op. cit.*, s. 6.

²⁷ *Ibidem*, s. 21.

²⁸ P. Eberhardt, *Przemiany demograficzno-etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Lublin 2005, s. 58-60.

²⁹ I. Mieszkowska, *op. cit.*, s. 21.

³⁰ M. Tanty, *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, Warszawa 2003, s. 351.

4.2. Wojna w Bośni i Hercegowinie w latach 1992–1995

Sytuacja Bośni i Hercegowiny skomplikowała się razem z secesją innych republik oraz walkami na terenach Chorwacji. Bośniacy i Chorwaci dominujący w parlamencie Jugosławii opowiedzieli się za niepodległością, a Serbia utworzyła własny parlament. W dniu 3 marca 1992 roku w Republice Bośni i Hercegowiny odbyło się referendum dotyczące przyszłego statusu republiki. Zdecydowana większość biorących udział w głosowaniu obywateli opowiedziała się za jej niepodległością. Na czele państwa stanął Alija Izetbegovic, muzułmański działacz niepodległościowy. Rząd republiki zdecydował następnie o wystąpieniu ze struktur Federacyjnej Republiki Jugosławii, czego konsekwencją były protesty ludności serbskiej, zamieszkującej terytorium Bośni i Hercegowiny. W kwietniu 1992 roku wspólnota międzynarodowa uznała Republikę Bośni i Hercegowiny za niepodległe państwo, zaś w maju 1992 roku kraj ten został przyjęty do ONZ. Decyzja ta miała przyczynić się do zakończenia walk, a w rzeczywistości doprowadziła do dodatkowych napięć, a przede wszystkim do umiędzynarodowienia konfliktu³¹.

Obszar Bośni i Hercegowiny zamieszkiwało ok. 600 tys. Serbów, wobec czego Republika Serbii posiadała obawy wobec dalszych ich losów, w obliczu utworzenia niepodległej Bośni i Hercegowiny. W kwietniu 1992 roku nastąpiła eskalacja konfliktu i doszło do pierwszych starć zbrojnych. Sytuacja w Bośni i Hercegowinie była szczególnie skomplikowana ze względu na jej strukturę etniczną, na którą składało się: 44% muzułmanów, 31% Serbów, 17% Chorwatów. Na początku lat 90. udało się utworzyć w państwie rząd koalicyjny, jednak każda ze stron miała inne plany na przyszłość regionu³². Wojna domowa miała wyjątkowo skomplikowany przebieg w tym rejonie, ponieważ polegała na zatargu wszystkich ze wszystkimi, jednak najgroźniejszy konflikt powstał pomiędzy mniejszością serbską i muzułmańską. Serbowie i Chorwaci dążyli przede wszystkim do przyłączenia zamieszkałych przez siebie terenów państw ojczyźnych³³. Serbowie bośniaccy wykazywali postawę skrajnie nacjonalistyczną, co skłoniło ich do utworzenia własnej Republiki Bośniackich Serbów oraz próby przyłączenia jej do macierzystej Republiki Serbii. Przywódcą serbskim został Radovan Karadžić, który utworzył ok. 100 tysięczną armię, a następnie łatwo podporządkował sobie 70% obszaru Bośni i Hercegowiny. Podczas okupacji miały miejsce ludobójstwa, z najtragiczniejszym mającym miejsce w Srebrenicy³⁴. Na początku wojny Serbowie dokonali próby zdobycia stolicy – Sarajewa, jednak mieszkańcy byli w stanie odeprzeć atak. Rozpoczęło się jednak oblężenie stołecznego miasta, które trwało niemalże trzy i pół roku. Podczas okresu oblężenia armia serbska regularnie bombardowała Sarajewo, doprowadzając do ogromnych zniszczeń i zabijając ponad 11 tys. ludzi. Żołnierze serbscy dokonywali także bombardowań i ostrzałów Mostaru, który jest głównym miastem Hercegowiny. Po zakończeniu działań zbrojnych odnaleziono tam także dwa masowe groby muzułmanów³⁵.

Spółeczność międzynarodowa rozpoczęła działania już od samego początku konfliktu, próbowano rozwiązań dyplomatycznych, jednak pomimo wielu prób oraz licznych porozumień o zawieszeniu broni konflikt zbrojny między Serbami a Bośniakami przyjmował coraz brutalniejszy charakter. Zachód wspierał Chorwatów

³¹ I. Mieszkowska, *op. cit.*, s. 6-7.

³² P. Nycz, *op. cit.*, s. 12-13.

³³ M. Tanty, *op. cit.*, s. 351.

³⁴ P. Nycz, *op. cit.*, s. 12.

³⁵ „Wojna w Bośni i Hercegowinie”

http://www.unic.un.org.pl/jugoslavia/index.php?id=wojna_w_bosni_i_hercegowinie,
dostęp z dnia: 20.06.2012.

i Muzułmanów w obawie przed wzmocnieniem Serbii, którą wciąż uważano za państwo komunistyczne o orientacji prorosyjskiej³⁶. Siły obu armii nie były równe, ponieważ wojsko bośniackie, zostało stworzone od podstaw w 1992 roku i składało się głównie z policjantów, cywilnych ochotników, a także lokalnych przestępców. Co oznaczało, iż było bardzo słabo wyszkolone i uzbrojone. Armia Serbska z kolei, na czele której stanął gen. Ratko Mladić, była znakomicie wyposażona oraz dobrze przeszkolona, ponieważ Serbowie dokonali przejęcia arsenałów Jugosłowiańskiej Armii Ludowej. Na pogłębienie się różnicy w uzbrojeniu wpłynęło embargo na dostawy broni do krajów byłej Jugosławii, które zostało nałożone przez ONZ we wrześniu 1991 roku. Bośniacy nie mieli dostępu do jakichkolwiek dodatkowych źródeł broni, które pomogłyby im się dobroić, co wpłynęło także na tragiczny przebieg wydarzeń w Srebrenicy³⁷.

4.2.1 Masakra Bośniackich muzułmanów w Srebrenicy

Ocenia się, iż tragedia, jaka miała miejsce po upadku Srebrenicy jest największą masakrą po II wojnie światowej. Srebrenica oblegana była przez wojska serbskie od 1992 roku, a od 1993 roku stanowiła jedną z pięciu tzw. stref bezpieczeństwa utworzonych na mocy decyzji Rady Bezpieczeństwa ONZ. Ochroną miejscowej ludności zajmowały stacjonujące w mieście oddziały sił pokojowych ONZ – UNPROFOR (United Nations Protection Force). W maju 1995 roku, po 3 latach oblężenia, wojska serbskie ponownie rozpoczęły ofensywę, której celem było zdobycie miasta. Armia Bośniacka, jak wspomniano wcześniej, słabo wyszkolona i uzbrojona, a ponadto wyczerpana trzyletnim konfliktem nie podjęła walki z wojskami serbskimi. W wyniku czego Srebrenica po dwóch miesiącach, 11 lipca 1995 została zajęta. Dowódca armii serbskiej gen. Ratko Mladić oficjalnie zaproponował ewakuację Bośniaków z terenów enklawy i prowadził rozmowy z dowódcą sił UNPROFOR. Jednak w międzyczasie wydał rozkaz oddzielenia i wywiezienia mężczyzn w wieku od 15 do 65 roku życia. Holenderski dowódca domagał się natychmiastowego dostępu do uchodźców, ewakuacji rannych oraz informacji na temat miejsca pobytu wywiezionych wcześniej mężczyzn. Jednak Mladić odmówił zastosowania się do postawionych żądań, a następnie wydał rozkaz masowej egzekucji mężczyzn z Srebrenicy. Dokonywano również mordów ludności, która nie zgodziła się na ewakuację i udała się w kierunku bazy ONZ, ofiarami padały też kobiety i dzieci. Według szacunkowych danych, od 12 do 16 lipca 1995 roku, wymordowano ponad 7 tys. mężczyzn, będących muzułmanami bośniackimi, a następnie pochowano w masowych grobach. Międzynarodowa Komisja ds. Osób Zaginionych na podstawie testów porównawczych DNA potwierdziła identyfikację większości ofiar. Kilka tysięcy pozostałych ciał do dzisiaj nie zostało odnalezionych³⁸.

Wojna w Bośni i Hercegowinie zakończyła się dzięki interwencji organizacji międzynarodowych ONZ i NATO, które od początku 1994 roku ogłosiły gotowość ataków lotniczych na pozycje serbskie. Rok 1995 przyniósł ostateczne rozwiązanie konfliktu. NATO udzieliło wsparcia Armii Chorwackiej, która wyzwoliła spod okupacji serbskiej Slavonie i Krajine. We wrześniu organizacja zorganizowała także ataki lotnicze na pozycje wojsk serbskich, przez co zostały znacznie osłabione, a Serbowie zdecydowali się przyjąć propozycje pokojowe przygotowane przez zachodnią dyplomację. Proces dyplomatyczny planowania warunków pokoju był bardzo skomplikowany, prowadzony

³⁶ M. Tanty, *op. cit.*, s. 352.

³⁷ (b.a) „*Wojna w Bośni i Hercegowinie*”,

http://www.unic.un.org.pl/jugoslawia/index.php?id=wojna_w_bosni_i_hercegowinie, dostęp z dnia: 20.06.2012.

³⁸ K. Annan, „*Tragedia w Srebrenicy*”

http://www.unic.un.org.pl/jugoslawia/index.php?id=tragedia_w_srebrnicy, dostęp z dnia: 20.06.2012.

WYBRANE ASPEKTY SYTUACJI NA BAŁKANACH PO ROZPADZIE SOCJALISTYCZNEJ FEDERACYJNEJ REPUBLIKI JUGOSŁAWII

głównie przez państwa zachodnie. Ostatecznie w 1995 roku na mocy umowy zawartej w Dayton i podpisanej w Paryżu uchwalono, że Bośnia i Hercegowina stanie się jednym państwem złożonym z Federacji Chorwacko – Muzułmańskiej i Republiki Serbskiej, ze stolicą w Sarajewie. Tak zorganizowane twory państwowe miały posiadać własne konstytucje, rządy, policje oraz wojska i większości samodzielnie decydować w najważniejszych kwestiach³⁹. Skutki wojny były ogromne i drastyczne, zginęło ok. 200 tys. osób, ponad połowa ludności zmuszona była opuścić swoje domy i została uchodźcami, ok. 130 tys. muzułmanów Bośniackich przetrzymywano w nieludzkich warunkach w obozach dla uchodźców zakładanych przez Serbów, według szacunków istniało 200 takich obozów⁴⁰ na terenie Bośni i Hercegowiny⁴¹.

Bośnia i Hercegowina jest przykładem Huntingtonowskiego uskoku cywilizacyjnego, który twierdzi, iż na skutek nowej polityki globalnej kształtują się nowe granice polityczne mające pokrywać się z granicami kulturowymi, etnicznymi, religijnymi i cywilizacyjnymi. Takie uskoki cywilizacyjne stają się konfliktogennymi miejscami, gdzie dochodzi do zatargów i starć przedstawicieli odmiennych cywilizacji. W Bośni Hercegowinie w momencie rozpadu federacji jugosłowiańskiej mieliśmy do czynienia z przedstawicielami trzech cywilizacji – Bośniacy Serbowie, wspierani przez Serbie o orientacji prorosyjskiej, integrujący się poprzez religie prawosławną, bośniacy muzułmanie popierani przez Albanę, która z kolei wsparcie otrzymuje od państw islamskich oraz Bliski Wschód, a także bośniacy Chorwaci otrzymujący wsparcie od Republiki Chorwackiej, która ze względu na przynależność do łacińskiego kręgu kulturowego i katolicyzm wspierana jest przez państwa Europy Środkowej i Zachodniej, a w szczególności przez Niemcy⁴².

5. KWESTIA KOSOVA

Kosovo to kolejny konfliktowe terytorium na obszarze Bałkanów, na którym stały naprzeciw siebie aspiracje oraz interesy państwowe dwóch narodów Serbskiego i Albańskiego. W świadomości Serbów, Kosovo istnieje jako kolebka ich narodowości i państwowości, jednak dużo większą część mieszkańców w regionu stanowili Albańczycy. W 1945 roku Kosovo uzyskało status regionu autonomicznego w ramach Serbskiej Republiki Jugosławii, a w 1963 roku w pełni autonomicznej prowincji. Serbowie jednak traktowali Albańczyków z wyższością, pozbawiając ich najważniejszych urzędów. Uwarunkowania historyczne i współczesne spowodowały wzajemną wrogość między Serbami i Albańczykami⁴³. Wraz z rozpadem Federacji Jugosławii, w 1990 roku powstała Republika Kosova, która znajdowała się pod zwierzchnictwem Serbii nieprzerwanie do 2008 roku. Konstytucja z 1990 roku stanowiła, iż Kosovo jest Republiką prezydencką oraz niepodległym i suwerennym tworem państwowym, a także stanowi suwerenne państwo wewnątrz Byłej Federacji Jugosłowiańskiej⁴⁴.

³⁹ M. Tanty, *op. cit.*, s. 353-356.

⁴⁰ Mapa obozów dla uchodźców na terenie Bośni i Hercegowiny, dostępna pod adresem internetowym: <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/karadzic/atrocities/map.html>, dostęp z dnia: 20.06.2012.

⁴¹ (b.a), *Wojna w Bośni i..., op. cit.*

⁴² S. Huntington., *Zderzenie Cywilizacji*, wyd. Spectrum, Warszawa 1995 [za:] P. Nycz, *Jugosławia – przyczyny, przebieg i skutki rozpadu federacji... op. cit.*, s.14.

⁴³ M. Tanty, *op. cit.* s. 358-359.

⁴⁴ S. L. Szczesio, *Balkańska beczka prochu (1980–2009)*, [w:] *Źródła nienawiści. Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych*, pod red. K. Janickiego, Kraków 2009, s. 43.

5.1. Konflikt serbsko– albański w Kosowie

Stosunki między Serbami i Albańczykami pogarszały się stopniowo. W marcu 1981 roku w Prištinie wybuchły zamieszki studentów i robotników, będące reakcją na pogłębiającą się recesję gospodarczą. Wystąpienia te przerodziły się w żądania polityczne i rozprzestrzeniły się na całe terytorium autonomiczne Kosowa. Domagano się przekształcenia Kosowa w siódmą republikę federacyjną, a w skrajnych zdaniach, nawet przyłączenia regionu do Albanii. Od tego czasu konflikt zaczął się nasilać, wystąpienia albańskie były coraz liczniejsze, a co więcej, przyjęły charakter narodowy i religijny. Albańczycy dopuszczali się chuligańskich występów, niszczyli prawosławne serbskie kościoły i cmentarze, dokonywano także napadów na ludność serbską⁴⁵. W końcowym okresie dekady, w roku 1989 w efekcie nasilenia się serbskiego nacjonalizmu oraz polityki Slobodana Miloševicia doszło do obalania legalnych władz i zniesienia autonomii Kosowa. Polityka serbska polegała na oskarżaniu kosowskich Albańczyków o dyskryminację mniejszości serbskiej, na skutek których, w Kosowie wprowadzony został stan wyjątkowy, a także rozwiązano lokalny parlament oraz zakazano nauki na uniwersytecie w języku albańskim. Działania serbskie spowodowały powstanie albańskiego państwa podziemnego oraz skłoniły Albańczyków do stosowania biernego oporu, wobec władz serbskich⁴⁶.

W tym czasie Serbia zaangażowana była w również w konflikt z Chorwacją oraz Bośnią i Hercegowiną, co przynosiło dla ludności albańskiej jednocześnie wytchnienie i obawę. W 1991 roku przeprowadzono referendum, w którym miazdząca większość Albańczyków opowiedziała się za niepodległością Kosowa. Natomiast w maju 1992 roku odbyły się wybory parlamentarne oraz prezydenckie i od tego momentu można mówić już o jawnym konflikcie serbsko – albańskim. Władze serbskie nie uznały wyborów i rozpoczęły prześladowania opozycji albańskiej wewnątrz Kosowa, przeprowadziły „serbizację” urzędów, przedsiębiorstw oraz uczelni, usuwając z tych instytucji ok. 100 tys. Albańczyków. W odpowiedzi na działania serbskie, w 1994 roku powstała Wyzwoleńcza Armia Kosova (alb. Ushtria Climritare e Kosoves, UCK), która przeprowadzała zamachy na policjantów i cywilów serbskich oraz albańskich kolaborantów. Rozpoczęły się starcia zbrojne, ponieważ Serbowie uważali UCK za organizację terrorystyczną i w odwecie za jej działania pacyfikowali miejscowości zamieszkałe przez ludność albańską w poszukiwaniu partyzantów. Obie strony stosowały przemoc i terror w obronie własnych żądań, Albańczycy bowiem domagali się niepodległości, a strona serbska pozostania Kosowa w granicach Serbii. Sytuację komplikowała postawa Zachodu, który nie sprzeciwiał nie żądaniom Belgradu. Działania wojsk serbskich spowodowały masowe ucieczki ludności albańskiej do pobliskich krajów – Czarnogóry, Albanii i Macedonii. Szacuje się, iż do 1997 roku Kosovo opuściło ok. 500 tys. osób. W 1998 roku doszło do manifestacji w Prisztinie oraz nasilonych działań UCK, a próby dyplomatycznego rozwiązania konfliktu nie przynosiły rezultatów. Wobec czego ONZ postawiło Serbii ultimatum, grożąc działaniami odwetowymi w razie nie wstrzymania działań wojskowych.

W wyniku porozumienia Richarda Holbrook’a i Miloševicia zawarto zawieszenie broni, wycofanie części wojsk serbskich oraz rozmieszczenie obserwatorów OBWE na terenie Kosowa mających czuwać nad przestrzeganiem warunków rozejmu. Jednak po kilku dniach walki rozpoczęły się na nowo. Ponowne rozgorzenie konfliktu zmusiło do działania NATO, które zagroziło interwencją obu stronom konfliktu, w razie nie przyjęcia planu pokojowego przygotowanego przez Grupę Kontaktową ds. Byłej Jugosławii.

⁴⁵ M. Tanty, *op. cit.*, s. 359.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 359-360.

WYBRANE ASPEKTY SYTUACJI NA BAŁKANACH PO ROZPADZIE SOCJALISTYCZNEJ FEDERACYJNEJ REPUBLIKI JUGOSŁAWII

Zakładał on, iż Kosovo pozostanie regionem autonomicznym w ramach federacyjnej Republiki Jugosławii, mniejszości serbskiej zostanie zapewnione przeprowadzenie demokratycznych wyborów, UCK zostanie rozbrojona, a sprawami zagranicznymi i obronnymi oraz granicznymi, a także powrotem uchodźców zajmie się władza w Belgradzie, nad czym czuwać będzie kontyngent NATO. Albańczycy i Serbowie przystąpili do negocjacji, które miały miejsce w Rambouillet (6–23 lutego 1999 r.) i, niestety, nie przyniosły żadnych rezultatów. Strona albańska sprzeciwiała się bowiem rozbrojenia UCK oraz autonomii w ramach Serbii, natomiast strona serbska nie wyrażała zgody na niepodległość przeciwnika oraz obecność sił NATO. Następne negocjacje miały miejsce w Paryżu, jednak postawiono Serbii jeszcze jeden warunek, dotyczący zorganizowania referendum na temat statusu Kosova, co mogło oznaczać dla Serbii utratę tego regionu oraz swobodę poruszania po regionie dla sił NATO. Podczas rokowań walki wciąż trwały, dalsze próby załagodzenia sytuacji przez społeczność międzynarodową nie przyniosły rezultatów. Ze względu na to, że rokowania dyplomatyczne NATO były nieskuteczne, organizacja rozważała interwencję wojskową. Sytuacja była jednak skomplikowana, sojusz nie posiadał zgody władz Kosova, a Jugosławia nie dokonała ataku na żadne państwo należące do niego. Natomiast sytuacja w Kosowie była tak dramatyczna, że groziła katastrofą humanitarną⁴⁷. W związku z tym ONZ podjęło decyzję o rozpoczęciu nalotów na pozycje serbskie (trwały w dniach 24 marca – 10 czerwca 1999 r.). W ich efekcie wojska serbskie wycofały się, a do Kosova zaczęła powracać ludność albańska.

Albańczycy dokonali następnie odwetu na ludności serbskiej, która zmuszona została do opuszczenia Kosova⁴⁸. Raport z 11 sierpnia 1999 roku opublikowany przez Human Rights Watch stwierdza, że od momentu wkroczenia wojsk NATO, wypędzonych zostało 164 tys. Serbów, a 800 zostało zamordowanych⁴⁹. Podczas trwania nalotów, takie kraje jak Rosja i Watykan, a także ONZ zaangażowały się w próbę ich zaprzestania. Państwa grupy G-8 przedstawiły plan pokoju, który uwzględniał zastrzeżenia Serbii, podpisano go 9 czerwca 1999 roku. Według jego założeń Serbia zachowała zwierzchność nad Kosovem, jednak w rzeczywistości władzę przejęły siły międzynarodowe KFOR oraz administrator z ramienia ONZ. W dniu 17 lutego 2008 roku, Parlament Republiki Kosova ogłosił niepodległość państwa. Niepodległość Kosova nie została uznana przez Republikę Serbii, która w dalszym ciągu uznaje Kosovo jako część własnego terytorium. Do dnia 31 stycznia 2009 roku, 54 spośród 192 członków Organizacji Narodów Zjednoczonych oficjalnie uznało Kosovo jako niepodległe państwo⁵⁰.

PODSUMOWANIE

Wydarzenia z czasów wojny lat 90. po rozpadzie Jugosławii są wciąż mało poznane i zaniebawane. Historia tego regionu jest niezmiernie ciekawa i zajmująca, a jednocześnie skomplikowana, warto jednak ją poznawać, aby zrozumieć, jak z różnic i nieporozumień na tle etnicznym, kulturowym, terytorialnym, czy politycznym rodzą się krwawe konflikty zbrojne. Konflikty bałkańskie pokazują, iż wojna to nie tylko kwestia odległego Wschodu, to miejsce krwawych konfliktów i ludobójstwa w miejscu bliskim Europie. *Balkany jednak nie mają monopolu na barbarzyństwo*⁵¹, z takimi nieporozumieniami mamy do czynienia na całym świecie, a przykład Bałkanów pokazuje,

⁴⁷ I. Mieszkowska, *op. cit.*, s. 14.

⁴⁸ M. Tanty, *op. cit.*

⁴⁹ W. Walkiewicz, *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009, s. 284–286.

⁵⁰ M. Tanty, *op. cit.*, s. 360–362.

⁵¹ M. Todorowa, *op. cit.*, s. 19.

jakie są przyczyny i skutki takich konfliktów, jak może wyglądać ich przebieg i jakie działania zmierzające do rozwiązania problemów okazały się skuteczne.

BIBLIOGRAFIA

1. Borucki M., *Historia powszechna do 1998 roku*, Warszawa 1999.
2. Eberhardt P., *Przemiany demograficzno– etniczne na obszarze Jugosławii w XX wieku*, Lublin 2005.
3. Huntington S., *Zderzenie Cywilizacji*, wyd. Spectrum, Warszawa 1995.
4. *Źródła nienawiści. Konflikty etniczne w karach postkomunistycznych*, pod red. K. Janickiego, wyd. Histmag.org i Instytut Wydawniczy ERICA, Kraków 2009.
5. Kaplan R. D., *Balkańskie upiory. Podróż przez historię*, wyd. Czarne, Wołowiec 2010.
6. *Balkany. Etnokulturowe podłoże konfliktów*, red. W. Konarski, A. Kosecki, wyd. Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora, Pułtusk 2006.
7. Mieszkowska I., *Konflikty bałkańskie końca XX wiek. Sposoby ich rozwiązywania przez społeczność międzynarodową*, Zeszyty Naukowe Zakładu Europeistyki Wyższej Szkoły Zarządzania i Informatyki w Rzeszowie, ZNZE WSiIZ, 1/2007.
8. Roszkowski W., *Półwiecze. Historia polityczna świata po 1945 roku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
9. Szczesio S. L., *Balkańska beczka prochu (1980–2009)*, [w:] *Źródła nienawiści. Konflikty etniczne w krajach postkomunistycznych*, pod red. K. Janickiego, Kraków 2009
10. Tanty M., *Balkany w XX wieku. Dzieje polityczne*, wyd. Książka i wiedza, Warszawa 2003.
11. Todorowa M., *Balkany wyobrażone*, wyd. Czarne, Wołowiec 2008.
12. Walkiewicz W., *Jugosławia. Państwa sukcesyjne*, Warszawa 2009.

Źródła internetowe:

1. Annan K., *Tragedia w Srebrenicy*
http://www.unic.un.org.pl/jugoslavia/index.php?id=tragedia_w_srebrnicy, dostęp z dnia: 20.06.2012.
2. (b.a), *Historia Jugosławii*, http://postjugo.filg.uj.edu.pl/history_yu.htm.
3. P. Nycz, *Jugosławia – przyczyny, przebieg i skutki rozpadu federacji*, <http://polityka-polska.pl/ksiazka/balkany.pdf>.
4. (b.a), *Wojna w Bośni i Hercegowinie*, http://www.unic.un.org.pl/jugoslavia/index.php?id=wojna_w_bosni_i_hercegowinie.